

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

This full text is a publisher's version.

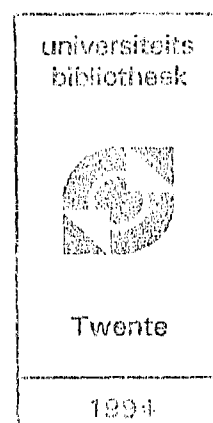
For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/14374>

Please be advised that this information was generated on 2014-11-11 and may be subject to change.

HET ELECTORAAT VAN EXTREEM-RECHTS:
THEORETISCHE VERKLARINGEN, EMPIRISCHE BEVINDINGEN,
CONCEPTUALISERINGEN EN OPERATIONALISERINGEN

P. Scheepers, R. Eisinga, A. Felling

Bijdrage aan de studiedag over 'Extreem-rechts'

Centraal Bureau voor de Statistiek, 11 november 1994, Voorburg.

Peer Scheepers is universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar bij de vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Rob Eisinga is als onderzoeker van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen verbonden aan de vakgroep Methoden van de KUN. Albert Felling is hoogleraar van de vakgroep Methoden.

1 Inleiding en vraagstelling

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1994 behaalden de Centrum Democraten 2,5% van de stemmen. Daarmee verkregen zij drie zetels. Dit 'beperkte' succes heeft aanleiding gegeven tot verhitte debatten in allerlei maatschappelijke instituties. De belangrijkste reden daarvoor is wellicht dat deze partij er vaak van wordt verdacht en er soms van wordt beschuldigd dat zij de latente spanningen tussen autochtone en allochtone bevolkingsgroepen aanwakkert. Daardoor zouden sociale conflicten binnen de samenleving tot uitbarsting kunnen komen hetgeen een aantasting zou kunnen betekenen van de openbare orde en veiligheid.

De CD heeft 'de minderheden-problematiek' hoog op haar agenda geplaatst. Uit het recent gehouden Nationaal Kiezers Onderzoek blijkt dat een groot gedeelte van de onderzoekspopulatie dat ook heeft gedaan: ruim 50% beschouwt 'de minderheden' als het belangrijkste maatschappelijk probleem terwijl bij de verkiezingen in 1989 'maar' 7% dat vond (Schmeets en Elkink, 1994). Uit ander onderzoek is gebleken dat de weerstand tegen etnische minderheden in het begin van de jaren negentig ook is toegenomen (SCP, 1992, 1994; Scheepers, Eisinga en Linssen, 1993). Deze ontwikkelingen te samen geven aanleiding om te veronderstellen dat een groei van het extreem-rechtse electoraat niet is uitgesloten¹.

Totnogtoe nemen vrijwel uitsluitend extreem-rechtse partijen afwijzende standpunten in met betrekking tot de minderheden. Dat is wellicht de belangrijkste reden dat Elbers en Fennema (1993) deze partijen racistisch noemen. We merken evenwel op dat in de ideologie en propaganda van deze partijen, minderheden met allerlei andere (denkbeelden over) maatschappelijke problemen worden verbonden (vgl. Maolain, 1987; Gysels, 1992). Dat is de reden om na te gaan welke denkbeelden vigeren binnen extreem-rechtse partijen en/of binnen het electoraat van deze partijen. Daarbij dienen zich enkele empirische vragen aan. *De eerste vraag luidt:* of en in hoeverre worden deze extreem-rechtse denkbeelden onderschreven door (bepaalde categorieën binnen) het electoraat en vormen deze denkbeelden dan het doorslaggevende motief om op deze partijen te stemmen? Gaan we er van uit dat deze extreem-rechtse denkbeelden geen volledige verklaring bieden om op extreem-rechtse partijen te stemmen, dan dient zich *een tweede vraag* aan en die luidt: welke andere denkbeelden vormen voor (bepaalde categorieën in) het electoraat het doorslaggevende motief om op deze partijen te stemmen?

De bedoeling van deze bijdrage is om een theoretisch kader te ontwikkelen waaruit verklaringen (i.c. predictoren) voor het stemmen op extreem-rechtse partijen kunnen worden afgeleid. We zullen trachten om, op grond van reeds verricht empirisch onderzoek, cruciale factoren aan te wijzen. Daarna zullen we voorstellen doen om deze te operationaliseren teneinde

meetinstrumenten te ontwikkelen die opgenomen kunnen worden in grootschalige surveys. Daarmee kan uiteindelijk de vraag naar de aard en omvang van het (potentiële) CD-electoraat worden beantwoord.

2 Conceptualisering van extreem-rechtse denkbeelden

Buijs en van Donselaar (1994) merken in hun overzichtsstudie op dat er vele benaderingen van het verschijnsel 'extreem-rechts' mogelijk zijn en ook feitelijk toegepast zijn. Het gevolg is dat er geen definitie van extreem-rechts is waarover consensus bestaat. Zelfs de encyclopedische en wereldwijde studie van Maolain (1987) over de 'radical right' voorziet niet in een definitie. Deze auteur onderscheidt evenwel een groot aantal kenmerken waarvan hij stelt dat die aangetroffen worden bij de extreem-rechtse organisaties en partijen, verspreid over de hele wereld.

Maolain stelt dat bij deze partijen sterk de maatschappelijke diagnose leeft dat de samenleving ten onder gaat aan corruptie en decadentie, de ziektes van de moderne samenleving. Daartegen wil men zich verzetten. De oplossing voor die moderne maatschappelijke ziektes wordt gezocht in het revitaliseren van traditionele waarden en instituties. Een belangrijke traditionele waarde is *het nationalisme*: het benadrukken van in de vergetelheid geraakte superieure kwaliteiten die typisch zijn voor de mensen die behoren tot de volksgemeenschap. Aan dit nationalistische gedachtengoed wordt *een negatieve houding tegenover al het vreemde, in het bijzonder tegenover etnische minderheden* gekoppeld. Deze combinatie van ideeën leidt tot de overtuiging dat andere rassen of etnische groepen geweerd zouden moeten worden teneinde rassenvermenging tegen te gaan. Dit standpunt wordt vaak vertaald in beleidsvoornemens om immigratie tegen te gaan en/of emigratie te bevorderen.

Daarnaast worden deze partijen vaak gekenmerkt door *anti-democratische opvattingen*, in die zin dat men bepaalde burgers de vrije uitoefening van hun burgerrechten wil ontzeggen, in het bijzonder mensen met 'linkse' (of communistische) overtuigingen. Verwant met deze anti-democratische overtuigingen zijn de *anti-parlementaire opvattingen*: men heeft een centraal gecontroleerde structuur van zowel de staat als de politieke partijen voor ogen, geleid door een sterke leider die de (al-) macht heeft binnen die staatsinrichting.

Tot slot treft men volgens Maolain (1987) bij deze partijen *revisionistische denkbeelden* aan: de overtuiging dat de Tweede Wereldoorlog door de verkeerde partij is gewonnen alsook de overtuiging dat de holocaust niet heeft plaatsgevonden of tenminste niet op een dermate grote schaal heeft plaatsgevonden als historici willen doen geloven.

Gelijksoortige elementen noemen van Holsteyn en Mudde (1992), die een aantal deel-

concepten onderscheiden die te samen het verschijnsel 'extreem-rechts' dekken, te weten: nationalisme, racisme, ethnocentrisme², anti-democratisme en het streven naar een sterke staat. Evenzo noemt De Witte (1994) het (biologische) racisme, het extreme volksnationalisme, het leiderschapsprincipe, de verwerping van de parlementaire democratie alsook van alles wat 'links' is.

3 Overzicht van eerder empirisch onderzoek naar extreem-rechtse denkbeelden

In het empirisch onderzoek is men tot dusverre van de impliciete veronderstelling uitgegaan, dat indien de bovengenoemde elementen onderdeel uitmaken van extreem-rechtse denkbeelden, deze denkbeelden ook daadwerkelijk doorslaggevend zouden zijn voor stemmers om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Men hanteerde, met andere woorden, het zogenaamde politiek-ideologische perspectief (van Holsteyn, 1994): de kiezers zouden het 'volledig eens' zijn met de ideologie van de betreffende partij en er daarom op stemmen. Daarom heeft men steeds wisselende combinaties van de bovengenoemde elementen opgenomen in instrumenten ter meting van extreem-rechtse denkbeelden.

Zo wordt in de studie van het SINUS-instituut (1981) een 5-dimensioneel meetinstrument ontwikkeld op grond van inhoudsanalyse van extreem-rechtse tijdschriften en diepte-interviews met leden van extreem-rechtse organisaties. Het betreft dimensies inzake racisme, nationalisme, traditionalisme inzake gezin, anti-linkse en anti-democratische opvattingen. Uit deze studie kwam naar voren dat een 'ideologisch geschlossenes rechtsextremes Weltbild' bij 13% van de Duitse kiezers leefde.

Evenzo construeren Hagendoorn en Janssen (1983) een meetinstrument waarvan zeer uiteenlopende elementen deel uitmaken. In dit meetinstrument zijn enerzijds directe metingen van de stemintentie opgenomen; en anderzijds metingen van autoritarisme, conservatisme en rechtsextremisme. Onder dit laatstgenoemde concept gaat een veelheid van metingen schuil die samen te vatten zijn onder de noemers: ethnocentrisme (een combinatie van een negatieve denkbeelden over allochtonen en nationalisme), anti-democratische en anti-linkse denkbeelden. Uit hun onderzoek bleek dat dergelijke extreme denkbeelden bij 1 tot 1,5% van hun onderzoekspopulatie (scholieren en studenten) voorkwam: zij noemen hen 'hard core' extremisten.

Een soortgelijke opzet is gevolgd in een landen-vergelijkende studie door Falter en Schumann (1988). Deze auteurs construeren eveneens een rechts-extremisme index, overigens op grond van secundaire data, i.c. de Eurobarometer van 1988. Zij poneren dat de kern van extreem-rechtse denkbeelden wordt gevormd door: extreem nationalisme, ethnocentrisme, anti-communisme,

anti-parlementarisme, anti-pluralisme, militarisme, recht en orde denkbeelden, een hang naar een sterke politieke leider en cultureel pessimisme. Uit hun onderzoek kwam naar voren dat dergelijke denkbeelden bij 1,6% van de onderzoekspopulatie op consistente wijze voorkwam. In de landen van de Benelux, die te samen worden besproken, bleek dit percentage 5,9 te bedragen. Een opmerkelijker bevinding was evenwel dat, onder de mensen die daadwerkelijk stemden op extreem-rechtse partijen, 'slechts' 14,7% deze extreem-rechtse denkbeelden aanhing.

Een soortgelijke bevinding komt naar voren uit een onderzoek van De Witte, Billiet en Scheepers (1994). Deze auteurs onderscheiden vijf kern-elementen in het extreem-rechtse denken: racisme, (extreem) volksnationalisme, de hang naar de sterke leider, het afwijzen van de parlementaire democratie en het afwijzen van alles dat links is. Dergelijke denkbeelden bleken een eendimensionele (factor-) structuur te vormen. In de onderzoekspopulatie van kiesgerechtigden werden deze denkbeelden door 2,2% van de respondenten onderschreven. De opmerkelijke bevinding is evenwel deze: van de mensen die daadwerkelijk op Vlaams Blok (VB) stemden, bleek ook 'slechts' 8,5% deze denkbeelden te onderschrijven.

Daarmee is de eerste vraag, die we in het begin van deze bijdrage aan de orde hebben gesteld, beantwoord voor Nederland en de ons omringende landen. Het antwoord is eenvoudig: extreem-rechtse denkbeelden komen betrekkelijk marginaal voor in de onderzoekspopulaties, i.c. relatief grote en overwegend representatieve steekproeven. Belangrijker is evenwel de bevinding dat extreem-rechtse denkbeelden ook onder de stemmers op extreem-rechtse partijen betrekkelijk marginaal voorkomen.

Deze bevindingen impliceren dat slechts een betrekkelijk geringe proportie van de stemmen op extreem-rechts kan worden verklaard op grond van consistente extreem-rechtse denkbeelden. De conclusie op grond van deze onderzoeken is dan ook dat stemmers wellicht ook andere denkbeelden of motieven hebben op grond waarvan zij op extreem-rechtse partijen stemmen. In feite stellen we vast dat stemmen op extreem-rechtse partijen maar ten dele kan worden verklaard vanuit het zogenaamde politiek-ideologische perspectief. Daarom veronderstellen we dat stemmen op extreem-rechtse partijen ook gemotiveerd kan zijn door bepaalde 'politieke issues' waar met name extreem-rechtse partijen zich sterk voor maken.

Om nu tot concrete veronderstellingen en daaraan gekoppelde meetinstrumenten te komen ter verklaring van extreem-rechtse denkbeelden gaan we in de volgende paragraaf te rade bij enkele klassieke theorieën ter verklaring van extreem-rechtse politieke voorkeuren. Daarvoor gaan we terug naar studies over het electoraat van de fascistische partijen in de jaren dertig. De impliciete veronderstelling hierbij is dat het toenmalige electoraat op een aantal punten overeenkomst zou

kunnen vertonen met het huidige electoraat. Dergelijke overeenkomsten zijn vervat in de continuïteits-these³. Daarna bespreken we de empirische bevindingen die totnogtoe geboekt zijn om op grond daarvan tot een voorlopige synthese van theorieën en onderzoeken te komen.

4 Theoretische inzichten inzake het electoraat van fascistische en extreem-rechtse partijen

Globaal gesproken zijn er vier theorieën die specifiek gaan over de sociologische en psychologische karakteristieken van het electoraat van de toenmalige fascistische partijen. Deze theorieën zijn vooral gebaseerd op de resultaten van onderzoek dat plaatsvond naar aanleiding van het succes van de NSDAP in Duitsland in de jaren dertig.

De meest wijdverbreide these op dit terrein stamt van Lipset (1960/1981; vgl. Kater, 1983; Childers, 1983; Falter, 1991). Hij constateerde dat in 1930 met name de zogenaamde oude en nieuwe middenklasse (d.i.: kleine zelfstandigen en employées) op de NSDAP stemden. Hij verklaarde deze bevinding met de theorie dat sociale klassen op die politieke partij stemmen die claimt de economische belangen van de desbetreffende sociale klasse te behartigen. Dit zou met name het geval zijn ten tijde van sociaal-economische crises. Onder die omstandigheden zouden de middenklassen hebben gemeend dat zij hun sociale positie dreigden te verliezen. De NSDAP speelde daarop in door te claimen dat zij de belangen van deze sociale klassen beter zou behartigen en hun posities weer zou verbeteren. Tegelijkertijd wees deze partij de joden aan als zondebok voor de sociaal-economische malaise. Falter (1981, 1991) meent dan ook dat deze theorie een 'theorie van (bedreigde) economische belangen' genoemd mag worden.

In recentere studies naar het electoraat van extreem-rechtse partijen heeft de theorie van de economische belangen haar dominante plaats verloren⁴. Desalniettemin zou deze theorie relevant kunnen zijn. Ten eerste omdat de theorie de aandacht vestigt op de sociaal-economische omstandigheden waaronder bepaalde sociale klassen menen dat hun positie wordt bedreigd hetgeen ook in het huidige tijdsgewricht voor bepaalde sociale klassen het geval zou kunnen zijn. Ten tweede omdat we uit eerder onderzoek weten dat, zoals destijds de houding tegenover joden van belang was voor het al dan niet stemmen op de NSDAP, nu ook negatieve denkbeelden over migranten een rol spelen bij het stemmen op het extreem-rechtse partijen (Mitra, 1988; Klaer et al., 1989c; Ignazi, 1992; Billiet, Swyngedouw en Carton, 1992; Billiet en De Witte, 1995).

Met betrekking tot deze theorie is gebleken dat we op grond daarvan relevante sociale categorieën kunnen aanwijzen die een grotere kans hebben om op extreem-rechtse partijen te stemmen, namelijk: handarbeiders en laag opgeleide mensen (zowel in Nederland als in Vlaande-

ren: vgl. Scheepers, Eisinga en Lammers, 1993, 1994; Scheepers, Billiet en De Witte, 1994). Daarnaast is in Vlaanderen aangetoond dat bij deze categorieën de bedreiging van hun economische belangen wordt omgezet in negatieve denkbeelden over migranten op grond waarvan zij op VB stemmen (vgl. Scheepers et al., 1994)⁵. Voor deze categorieën vormt 'de negatieve denkbeelden over de migranten' dus het politieke issue op grond waarvan zij op extreem-rechtse partijen stemmen.

Een tweede minder wijdverbreide maar desalniettemin belangrijke theorie stamt van Arendt (1951) en Bendix (1952), welke theorie nadien nader is geëxpliciteerd door met name Kornhauser (1960; Billig, 1978; Falter, 1981, 1991). Bendix opperde dat het electorale succes van de NSDAP in 1930 vooral was gebaseerd op de toestroom van mensen die voordien nog niet hadden mogen stemmen alsook op de toestroom van mensen die voordien geen gebruik hadden gemaakt van hun stemrecht. In tegenstelling tot Lipset meende Bendix dat er binnen dit electoraat geen oververtegenwoordiging bestond van welke sociale klasse dan ook. Het kenmerkende van dit electoraat zou juist zijn, dat zij bestond uit een atomistische massa die teleurgesteld was in de politiek. Bendix en nadien Kornhauser verklaarden deze bevinding met de theorie dat individuen die hetzij nog niet zijn geïntegreerd, hetzij al dan niet vrijwillig gedesintegreerd zijn geraakt van de sociale en politieke instituties, op een politieke partij stemmen die hen nieuwe integratie-kaders biedt, zogenaamde 'substitutes forms of integration'. Dat zou in het bijzonder gelden ten tijde van sociaal-economische crises. In dergelijke omstandigheden zouden grote categorieën van de bevolking dreigen te verpauperen en zouden integratieve netwerken uiteenvallen waardoor zij ontvankelijk zouden zijn voor 'nieuwe groepsbindingen'. Volgens deze theorie zouden nog niet geïntegreerde en/of gedesintegreerde individuen vooral gemotiveerd zijn om op deze partijen te stemmen vanwege het nationalisme dat door die partijen wordt uitgedragen. Dat nationalisme zou vooral op symbolische wijze refereren aan nieuwe groepsbindingen en integratiekaders waaraan deze individuen behoefte zouden hebben. Op grond daarvan zou deze theorie een 'theorie van symbolische belangen' genoemd kunnen worden.

Deze theorie is naderhand ook toegepast op het extreem-rechtse electoraat door Scheuch en Klingemann (1967) en verder uitgewerkt door Falter en Schumann (1988; vgl. Stöss, 1989; Loch, 1991). Zij veronderstellen evenals Bendix dat het electoraat van dergelijke partijen gezocht moet worden onder sociaal en/of politiek gedesintegreerde categorieën. Zij menen dat de desintegratie van sociale netwerken eigen is aan de (post-) industriële samenleving. In de moderne samenleving zouden integratieve kaders uiteenvallen omdat individuen immers zowel geografisch als sociaal mobieler zijn. Daarom zouden juist deze sociaal gedesintegreerde individuen gevoelig zijn voor de

propaganda van extreem-rechtse partijen omdat daarin via nationalistische slogans impliciet gerefereerd wordt aan nieuwe integratiekaders. Ook deze theorie zou relevant kunnen zijn met betrekking tot het electoraat van het extreem-rechtse partijen, omdat in eerdere studies is gebleken dat een gedeelte van dit electoraat zich ook aangetrokken voelt tot het volksnationalisme dat dergelijke partijen onmiskenbaar uitdragen (Billiet en De Witte, 1995)⁶.

Met betrekking tot deze theorie kunnen we stellen dat is gebleken, dat het onderschrijven van het volksnationalisme in Vlaanderen inderdaad een belangrijk motief vormt om op extreem-rechts te stemmen. Bovendien is gebleken, zowel in Nederland als in Vlaanderen, dat we op grond van deze theorie enkele categorieën aan kunnen wijzen die minder hecht sociaal geïntegreerd zijn en inderdaad een grotere kans hebben om op extreem-rechts te stemmen zoals mensen die niet meer actief deelnemen aan godsdienstige praktijken en jongeren (vgl. Scheepers et al., 1993; Scheepers et al., 1994). Maar we merken op dat via analyse van de kwantitatieve gegevens niet is aangetoond dat de genoemde categorieën stemmers op grond van hun volksnationalistische opvattingen een voorkeur uitspreken voor extreem-rechtse partijen (i.c. het Vlaams Blok). Op grond van de open antwoorden kwamen we tot de bevinding dat ook onkerkelijken en jongeren die op VB stemmen, dat vooral doen vanwege hun negatieve denkbeelden over migranten (vgl. Scheepers et al., 1994). Dit is moeilijk te verklaren vanuit de symbolische belangen theorie en evenmin vanuit de economische belangen theorie omdat niet zonder meer inzichtelijk is waarom juist onkerkelijken en jongeren zich economisch bedreigd zouden voelen door migranten⁷. Daarom ligt het in de rede om te vermoeden dat de VB-stemmers in deze categorieën gespecificeerd dienen te worden. Mogelijkerwijs gaat het bijvoorbeeld om onkerkelijke arbeiders of om jonge arbeiders. Dergelijke specificatie-hypotheses dienen voor Vlaanderen evenwel nader getoetst te worden. Voor Nederland bleken deze specificatie-hypotheses niet te hoeven worden verworpen (Scheepers et al., 1994).

Daarnaast hebben we op grond van de symbolische belangen theorie getoetst of de kans van werklozen om op extreem-rechtse partijen te stemmen groter bleek te zijn dan gemiddeld. Voor Nederland bleek zulks het geval te zijn, maar niet voor Vlaanderen. Mogelijkerwijs is deze discrepantie te wijten aan de samenstelling van de categorie werklozen in Vlaanderen: daartoe behoren allerlei mensen zonder werk, ook mensen wellicht die weliswaar geen werk hebben maar desalniettemin minder gedesintegreerd zouden kunnen zijn.

Een derde belangrijke theorie is eveneens ontstaan in het begin van de jaren dertig. Toen merkten wetenschappers van de zogenaamde Frankfurter Schule op dat er veel mensen uit de middenklassen alsook uit de arbeidersklasse op de NSDAP stemden. Deze laatste bevinding was in strijd met de

verwachting dat arbeiders ten tijde van economische malaise juist in opstand zouden komen. Daarom ging met name Fromm (1929/1983; 1932; vgl. Baars en Scheepers, 1993) op zoek naar theoretische verklaringen daarvoor. De omstandigheden waarin de midden-, en de arbeidersklasse verkeerden, zouden volgens Fromm hebben geleid tot psychologische reacties waarop de NSDAP zou hebben ingespeeld. Die psychologische reacties zouden daarin bestaan dat deze sociale klassen enerzijds de behoefte zouden hebben om zichzelf te onderwerpen aan machtigen i.c. autoriteiten, belichaamd in de toenmalige politieke leiders; en anderzijds de behoefte zou hebben om (vermeende) machtelozen aan zich te onderwerpen, i.c. andere sociale (minderheids-) groepen.

Deze psychologische oriëntatie werd nadien uitgewerkt in de klassieke studie van Adorno et al. (1950/1982) en 'autoritarisme' genoemd⁸. In vele studies nadien (vgl. Meloen, 1983; Felling et al., 1986; Eisinga en Scheepers, 1989; Scheepers et al., 1990, 1992a, 1992b) werd aangetoond dat autoritarisme in sterke mate verantwoordelijk was voor het etnocentrisme dat zo vaak een integraal onderdeel uitmaakt(e) van de ideologie en de propaganda van fascistische politieke partijen. Samenvattend zullen wij deze theorie aanduiden als 'de theorie van de psychologische behoeften'.

Met betrekking tot deze theorie is gebleken dat autoritarisme inderdaad een sterke verklaring biedt voor beide aspecten van etnocentrisme, zowel in Nederland als in Vlaanderen (vgl. Billiet et al. 1992), maar niet direct bijdraagt aan de verklaring van het stemmen op VB (Meloen, Van der Linden en De Witte, 1992; Scheepers, Billiet en De Witte, 1994). Deze factor werd (in de multivariate analyses) geheel wegverklaard en wel door beide aspecten van etnocentrisme: 'de negatieve denkbeelden over migranten' en het 'vlaamsnationalisme' bleken van doorslaggevend belang om op het VB te stemmen.

Tot slot noemen we de theorie van Fromm die in een latere studie (1941/1986) opperde dat met name arbeiders op extreem-rechtse partijen zouden stemmen omdat zij werden geteisterd door gevoelens van politieke machteloosheid. Met name arbeiders hadden aan het einde van de jaren twintig, begin jaren dertig een aantal wisselende regeringscoalities zien komen en gaan, zonder dat de sociaal-economische problemen werden opgelost, zonder dat zij daarop in belangrijke mate invloed hadden kunnen uitoefenen, zonder dat zij de gang van zaken konden begrijpen. Daardoor was hun vertrouwen in de gevestigde politiek gedaald en waren zij bereid hun vertrouwen te schenken aan de politieke nieuwkomer, de NSDAP, die claimde de problemen wel op te kunnen lossen. Een soortgelijke bevinding is gedaan door van Holsteyn (1990) in een relatief kleinschalige studie naar het electoraat van de Nederlandse Centrum Democraten. Voormalige PVDA-stemmers bleken teleurgesteld te zijn in de partij die voorheen voor hun belangen opkwam. Daarom gingen zij op zoek naar een andere partij die claimde hun belangen te zullen behartigen, belangen die in

hun ogen vooral bedreigd werden door 'de buitenlanders'. Deze stemmers kwamen uit bij extreem-rechts, omdat die partij(en) de etnische minderheden zo hoog op de politieke agenda hebben geplaatst. Deze theorie zou een alternatieve verklaring kunnen bieden voor de bevinding dat met name arbeiders op VB stemmen: vanwege hun gevoelens van politieke teleurstelling of politieke machteloosheid.

Uit het empirische onderzoek is naar voren gekomen dat gevoelens van politieke machteloosheid weliswaar van belang bleken te zijn, maar (in de multivariate analyses) geheel werden wegverklaard door beide aspecten van ethnocentrisme (vgl. Scheepers et al., 1994). Het is evenwel de vraag of deze factor ook zonder meer in volgend onderzoek genegeerd kan worden. Mogelijkerwijs is een nadere conceptualisering en operationalisering van gevoelens van onvrede, teleurstelling en ontgoocheling gewenst om vast te stellen of en in hoeverre de zo vaak genoemde 'proteststemmers' op grond van dergelijke gevoelens op extreem-rechste partijen stemmen.

5 Synthese van theorieën en onderzoeken naar het electoraat van extreem-rechts

In het voorgaande hebben we laten zien dat er een zekere consensus bestaat over de conceptualisering van extreem-rechtse denkbeelden. De meeste auteurs hebben vanuit het zogenaamde politiek-ideologische perspectief getracht om de aanhang van extreem-rechtse partijen te verklaren: stemmers op extreem-rechtse partijen zouden het 'eens' zijn met deze extreem-rechtse denkbeelden en op grond daarvan op deze partijen zouden stemmen. Uit het empirisch onderzoek komt op de eerste plaats naar voren dat deze extreem-rechtse denkbeelden onder het grote publiek slechts marginaal voorkomen. Op de tweede plaats blijkt evenwel dat deze denkbeelden zelfs onder de stemmers op extreem-rechtse partijen betrekkelijk marginaal voorkomen.

Aan deze bevindingen hebben wij een implicatie verbonden. We menen dat het zogenaamde ideologische perspectief verbreed dient te worden met het perspectief van 'politieke issues'. Onder deze noemer hebben we gezocht naar denkbeelden die voor bepaalde categorieën in het electoraat doorslaggevend (zouden) zijn om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Uit een overzicht van zowel kwalitatieve als kwantitatieve empirische bevindingen komt naar voren dat op de eerste plaats de negatieve houding tegenover andere sociale groepen, i.c. etnische minderheden, van belang blijkt te zijn om te stemmen op extreem-rechtse partijen. Op de tweede plaats blijkt dat een positieve houding tegenover de eigen groep, i.c. nationalisme van belang blijkt te zijn om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Deze combinatie wordt wel aangeduid als ethnocentrisme. Andere denkbeelden, zoals autoritaire denkbeelden en gevoelens van politieke machteloosheid, bleken wel een rol te spelen, maar bleken te worden 'wegverklaard' in multivariate analyses door

etnocentrische denkbeelden. Gegeven deze stand van zaken zullen we ons in deze bijdrage beperken tot de conceptualisering en operationalisering van enerzijds extreem-rechtse en anderzijds etnocentrische denkbeelden.

6 Conceptualisering en operationalisering

Vanuit het zogenaamde politiek-ideologische perspectief zouden extreem-rechtse denkbeelden in brede zin geconceptualiseerd moeten worden. De meeste auteurs wijzen bepaalde gemeenschappelijke aspecten aan: (extreem) nationalisme (oftewel: een positieve houding tegenover de nationale 'ingroup'), racisme (oftewel: een negatieve houding tegenover allerlei 'outgroups'), anti-democratische opvattingen en/of anti-parlementarisme⁹. Vanuit het perspectief van 'politieke issues' zouden met name etnocentrische denkbeelden geconceptualiseerd moeten worden. Wanneer men nu bedenkt dat nationalisme en racisme de constituerende elementen zijn van etnocentrisme, moge duidelijk zijn dat etnocentrische denkbeelden als het ware een deelverzameling vormen van extreem-rechtse denkbeelden. Laten we daarom beginnen met metingen inzake etnocentrisme.

Felling et al. (1986) maakten een inventarisatie van etnocentrisme-metingen. Zij maakten daarbij een onderscheid tussen 'zuivere' metingen en 'aanverwante' metingen.

Bij de zuivere metingen gaat het om items waarin enerzijds de negatieve denkbeelden over etnische minderheden en anderzijds de positieve denkbeelden over de eigen nationale groep liggen vervat. De bestaande schalen werden aldaar besproken (Felling et al., 1986). Op grond daarvan komen zij tot een meetinstrument dat beschouwd mag worden als geldig, betrouwbaar en robuust binnen onderscheiden subpopulaties (vgl. Eisinga en Scheepers, 1989; Scheepers et al., 1989a, 1989b); stabiel door de tijd (vgl. Scheepers et al., 1994); en geschikt voor landen-vergelijkend onderzoek (vgl. Pieterse et al., 1991; Billiet et al., 1992). De kern van deze metingen is opgenomen in Appendix 1. De kritiek op deze items betreft de mogelijkheid van response-set (vgl. Billiet et al., 1990; Verberk et al., 1994). Daarom dienen deze items in de vragenlijst te worden afgewisseld door anderssoortige danwel gebalanceerde items.

Bij aanverwante metingen gaat het ten eerste om zogenaamde sociale distantie-items zoals die aanvankelijk door Bogardus (1925) zijn ontwikkeld. Met deze items wordt gevraagd naar de bereidheid om te verkeren met bepaalde etnische minderheden, bijvoorbeeld in de wijk, in de straat, in de kennissenkring of in de familie. Deze items worden ook veelvuldig gebruikt in grootschalige landen-vergelijkende surveys (vgl. Bogardus, 1968) en ook in Nederland door bijvoorbeeld het Sociaal Cultureel Planbureau (1994). Deze metingen blijken samen te hangen met etnocentrisme-metingen (vgl. Kleinpenning, 1993). Een voorbeeld van deze meting is opgenomen

in Appendix 2. Onder aanverwante metingen kunnen ten tweede wellicht ook items worden geschaard waarmee wordt gevraagd of etnische minderheden (on-) gelijk behandeld dienen te worden op de arbeids-, en huisvestingsmarkt. Ook deze items worden veelvuldig toegepast, bijvoorbeeld door het Sociaal Cultureel Planbureau (1994). Een voorbeeld van deze meting is opgenomen in Appendix 3. Van deze metingen is bekend dat zij sterk samenhangen met sociale distantie-metingen (vgl. Dekker en Ester, 1993), maar daarvan is niet bekend of en zo ja, hoe sterk deze metingen samenhangen met etnocentrisme. En tot slot vallen onder de aanverwante metingen de items zoals die recentelijk door het Centraal Bureau voor de Statistiek (1994) zijn toegepast waarmee wordt gevraagd naar de mening van de respondenten met betrekking tot beleid ten aanzien van etnische minderheden (i.c. positieve discriminatie en immigratie). Deze metingen zijn opgenomen in Appendix 4. Daarvan is (nog) niet bekend of en zo ja hoe sterk zij samenhangen met sociale distantie-, en etnocentrisme-metingen. Maar gelet op de inventarisatie van extreem-rechtse denkbeelden in het voorgaande, lijken deze metingen goed aan te sluiten bij de conceptualisering ervan: het negatieve standpunt van extreem-rechts wordt immers vertaald in het weren van migranten. Vanuit dit perspectief zouden de metingen, waarmee gevraagd wordt of etnische minderheden (on-) gelijk behandeld dienen te worden, ook beschouwd mogen worden als geldige metingen van aspecten van extreem-rechtse denkbeelden.

Vervolgens gaan we over tot de operationalisering van de andere elementen van extreem-rechtse denkbeelden: anti-democratische en/of anti-parlementaire opvattingen. Anti-democratische opvattingen worden uitgebreid gemeten door Middendorp (1978, 1991), door het Sociaal Cultureel Planbureau (1994) alsook door Felling et al. (1986, 1987; Eisinga et al., 1992) door te vragen of men vindt dat bepaalde burgerlijke vrijheden al dan niet beperkt zouden moeten worden. Gelet op de conceptualisering, zou men in extreem-rechtse kring deze beperking met name aan 'linkse' personen willen opleggen. Een dergelijke meting is opgenomen in de vragenlijst van het International Social Survey Program (1990). Deze items zijn opgenomen in Appendix 5. Dit geldt ook voor het item waarmee op een directe manier anti-parlementaire opvattingen worden gemeten zoals voorgesteld door De Witte et al., (1994).

7 Samenvatting

In deze bijdrage hebben we twee vragen trachten te beantwoorden.

De eerste vraag was: of en in hoeverre worden extreem-rechtse denkbeelden onderschreven door bepaalde categorieën binnen het electoraat en vormen deze denkbeelden een doorslaggevend motief om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Uit theoretische en empirische beschouwingen

lijkt enige consensus naar voren te komen in die zin dat de kern van extreem-rechtse denkbeelden zou bestaan uit: een negatieve houding tegenover alles dat vreemd is (in het bijzonder etnische minderheden), een positieve houding tegenover het eigene, anti-democratisch en/of anti-parlementaire denkbeelden. Het totnogtoe verrichte empirische onderzoek dienaangaande wijst uit dat extreem-rechtse denkbeelden betrekkelijk marginaal voorkomen in het electoraat, zelfs onder die categorieën van het electoraat die daadwerkelijk op extreem-rechts stemmen. Strikt genomen is niet getoetst of die extreem-rechtse denkbeelden voor bepaalde mensen dan ook daadwerkelijk doorslaggevend zijn om op die partijen te stemmen. Voorzover we mogen aannemen dat zulks wel het geval is, dan blijkt dat op grond van die extreem-rechtse denkbeelden slechts een geringe proportie van extreem-rechts stemgedrag kan worden verklaard.

De tweede vraag luidde: welke andere denkbeelden vormen dan voor bepaalde categorieën binnen het electoraat het doorslaggevende motief om op deze partijen te stemmen. Uit het totnogtoe verrichte empirisch onderzoek komt naar voren dat het bij extreem-rechtse stemmers op de eerste plaats gaat om de negatieve denkbeelden over etnische minderheden en op de tweede plaats om nationalistische denkbeelden. Voorts wees het onderzoek uit dat de factor autoritarisme bleek niet direct bij te dragen aan de verklaring van extreem-rechts stemmen. Ten aanzien van de factor politieke machteloosheid of politieke teleurstelling hebben we vastgesteld dat die wel meespeelt bij de verklaring van extreem-rechts stemmen, maar in het reeds verrichte onderzoek wordt wegverklaard door beide aspecten van ethnocentrisme. We constateren evenwel dat deze factor, i.c. politieke machteloosheid of politieke teleurstelling, totnogtoe niet helder is geconceptualiseerd en evenmin helder is geoperationaliseerd. Daarom menen we dat deze factor in toekomstig onderzoek niet bij voorbaat kan worden uitgesloten. Nadere conceptualisering en operationalisering zou wenselijk zijn.

Ten aanzien van de denkbeelden waarvan we op grond van empirisch onderzoek hebben vastgesteld dat zij relevant zijn bij de verklaring van extreem-rechts, hebben we voorstellen gedaan ter operationalisering zodat deze meetinstrumenten in toekomstig grootschalig onderzoek opgenomen kunnen worden.

1. De groei van het electoraat is natuurlijk ook afhankelijk van de ontwikkelingen in de wijze waarop de CD intern en extern zal optreden. Naar het zich momenteel laat aanzien, zijn deze ontwikkelingen moeilijk voorspelbaar.

2. Deze opsomming vormt wellicht aanleiding tot terminologische onduidelijkheid, aangezien nationalisme en racisme eigenlijk de constituerende elementen vormen van ethnocentrisme. Vergelijk Felling et al. (1986) voor deze terminologische discussie.

3. Vgl. van Donselaar (1991). Uit eerdere toetsingen is gebleken dat deze inzichten vruchtbaar zijn bij het opsporen van de sociale categorieën die hedentendage zijn oververtegenwoordigd in het extreem-rechtse electoraat (vgl. Scheepers, Eisinga en Lammers, 1993; 1994). Deze voorlopige onderzoeksresultaten vormen onzes inziens dan ook een indicatie dat het electoraat van de extreem-rechtse partijen enige sociologische gelijkenis vertoont met het electoraat van de toenmalige fascistische partijen. We hebben het al eerder opmerkelijk genoemd dat in eerdere exploratieve studies naar het electoraat van extreem-rechts (van Donselaar en van Praag, 1983; de Hond, 1983; Klaer et al., 1989a, 1989b, 1989c; Husbands, 1984, 1991) geen gebruik is gemaakt van deze theorieën.

4. De belangrijkste reden daarvoor is wellicht dat een van de centrale veronderstellingen (namelijk dat sociale klassen een ideologie aanhangen die eenduidig correspondeert met de economische belangen van die klasse), controversieel is geworden aldus Falter (1991). In een recente 'special' van het *European Journal for Political Research* komt Lipsets bijdrage hooguit terloops aan de orde.

5. Volledigheidshalve merken we dat de negatieve houding tegenover migranten bij arbeiders in de kwantitatieve analyses wordt wegverklaard door hun opleidingsniveau. Dit betekent dat hun negatieve houding tegenover migranten niet kan worden toegeschreven aan hun klasse-positie op de arbeidsmarkt alswel aan hun opleiding. Dit is in overeenstemming met eerdere bevindingen (vgl. Billiet et al., 1992). Deze bevinding werd aldaar geïnterpreteerd met de notie dat lager opgeleide mensen in mindere mate dan hoger opgeleiden in aanraking zijn gekomen met andere denkbeelden, waarden en normen, zeden en gewoontes ten gevolge waarvan zij zich minder dan hoger opgeleiden tolerant zullen opstellen tegenover andere groepen. Wellicht geldt meer in het algemeen dat zij zich ook minder progressief en dus conservatiever c.q. conformistischer opstellen inzake andere denkbeelden, waarden en normen, zeden en gewoontes zoals uit een eerdere studie is gebleken (De Witte, 1990), alwaar dit complex werd aangeduid als cultureel conservatisme waarvan gevoelens van politieke machteloosheid ook deel uit maakten. De implicatie is dat er met name voor arbeiders niet alleen economische maar zeker ook culturele belangen spelen wanneer zij zich negatief opstellen tegenover migranten: migranten vormen voor hen niet alleen een bedreiging van hun sociaal-economische positie, maar zouden ook een bedreiging van hun culturele waarden en normen kunnen betekenen. Deze vermoedens zouden nader getoetst dienen te worden.

6. Burnham (1972) formuleerde overigens een theorie die beschouwd mag worden als zijnde complementair aan de theorie van de symbolische belangen. Hij stelde namelijk dat degenen die hecht waren geïntegreerd in de sociale netwerken van bepaalde maatschappelijke instituties, niet bevattelijk zouden zijn voor extreem-rechtse denkbeelden.

7. Bovendien is deze bevinding in strijd met eerder onderzoek waaruit is gebleken dat onkerkelijken en jongeren in het algemeen juist minder ethnocentrisch zijn dan kerkelijken en ouderen (vgl. Billiet et al., 1992).

8. In vele studies nadien wordt evenwel gearzeld om autoritarisme een persoonlijkheidskenmerk te noemen (vgl. Lipset, 1960/1981; Scheuch en Klingemann, 1967; Vollebergh, 1991; Scheepers, Eisinga en van Snippenburg, 1992).

9. Revisionistische denkbeelden laten we buiten beschouwing.

Appendix 1: etnocentrisme

Positieve denkbeelden over de ingroup

- 1 Overall ter wereld zijn de Nederlanders geliefd
- 2 Wij Nederlanders zijn altijd bereid om de handen uit de mouwen te steken
- 3 In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen
- 4 Wij Nederlanders kunnen trots zijn op onze geschiedenis
- 5 Andere landen kunnen nog heel wat goeds van ons land leren
- 6 Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen zoals de vlag en het volkslied
- 7 Bij het streven naar internationale samenwerking moeten wij ervoor oppassen dat er geen typische Nederlandse leefwijzen verloren gaan
- 8 Ik ben er trots op een Nederlander te zijn

Negatieve denkbeelden over outgroups

- 1 De meeste Marokkanen zijn lompe mensen
- 2 Buitenlanders dragen allerlei vieze luchtjes met zich mee
- 3 Zigeuners rijden in grote caravans op kosten van de bijstand
- 4 Met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden.
- 5 De meeste Surinamers werken nogal langzaam
- 6 Zigeuners zijn nooit te vertrouwen
- 7 De meeste Turken zijn op het werk nogal gemakzuchtig
- 8 Surinamers zijn erg opvliegend
- 9 Turken hebben zoveel kinderen omdat ze nog niet beter weten
- 10 Als je met Joden zaken doet, moet je extra oppassen

Subjectief ervaren dreiging door etnische minderheden

- 1 Het komt nog eens zover dat Nederlanders ontslagen worden om etnische minderheden aan te nemen
- 2 Onderwijs aan kinderen van etnische minderheden gaat ten koste van de Nederlandse kinderen
- 3 Etnische minderheden komen bij het toewijzen van huizen eerder aan de beurt dan Nederlanders
- 4 Etnische minderheden die een winkel beginnen, pikken het werk van de Nederlandse middenstanders in
- 5 Bezuinigingen op sociale uitkeringen zouden helemaal niet nodig zijn als er niet zoveel werkloze etnische minderheden waren

helemaal mee eens

mee eens

niet mee eens maar ook niet mee oneens

niet eens

helemaal niet eens

nooit over nagedacht

Appendix 2: sociale distantie

- a Gesteld dat u mensen van een ander ras als naaste buren zou krijgen, zou u daar dan geen enkel bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren maar het minder prettig vinden of zou u zich er tegen verzetten?
- b Hoe staat u tegenover kinderen van gastarbeiders of Surinamers in de schoolklas waar ook uw eigen kinderen in zitten? Zou u daar geen enkel bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren, maar het minder prettig vinden of zou u zich ertegen verzetten?
- c Hoe staat u tegenover gastarbeiders of Surinamers als collega's op het werk? Zou u daar geen enkel bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren, maar het minder prettig vinden of zou u zich ertegen verzetten?

geen enkel bezwaar
hangt ervan af
minder prettig
ertegen verzetten
weet niet

Appendix 3: sociale discriminatie

Ik ga u nu steeds twee verschillende soorten gezinnen of personen oplezen. Wij zouden graag van u willen weten wie van de twee volgens u tijdens een periode van woningschaarste een vrijkomende woning moet krijgen.

- a gezin van een gastarbeider
Nederlands gezin
mag geen verschil maken
weet niet
- b Surinaams gezin
Nederlands gezin
mag geen verschil maken
weet niet
- c iemand met een andere huidskleur
een blanke
mag geen verschil maken
weet niet

Veronderstel dat er twee werknemers zijn, die op een punt verschillen, maar overigens op alle andere punten gelijk zijn. Als een van hen ontslagen moet worden omdat het bedrijf slecht gaat, wie zou dat dan volgens u moeten zijn?

- e een buitenlander
 een Nederlander
 mag geen verschil maken
 weet niet

- f een Surinamer
 een Nederlander
 mag geen verschil maken
 weet niet

- g iemand met een andere huidskleur
 een blanke
 mag geen verschil maken
 weet niet

Veronderstel nu eens dat er twee werknemers zijn, die op een punt verschillen, maar overigens op alle andere punten gelijk zijn. Als maar een van beiden in aanmerking kan komen voor promotie, wie zou dat dan moeten zijn?

- h een buitenlander
 een Nederlander
 mag geen verschil maken
 weet niet

- i een Surinamer
 een Nederlander
 mag geen verschil maken
 weet niet

- j iemand met een andere huidskleur
 een blanke
 mag geen verschil maken
 weet niet

Appendix 4: beleid tegenover etnische minderheden

- a Buitenlanders zijn vaker werkloos dan Nederlanders. De overheid probeert dit te verhelpen door zelf meer buitenlanders in dienst te nemen. Zij krijgen in bepaalde situaties voorrang. In hoeverre bent u het eens of oneens met deze maatregel?
- zeer mee eens
mee eens
noch mee eens, noch mee oneens
mee oneens
zeer mee oneens
weet niet
- b Vindt u dat de toestroom van asielzoekers:
onbeperkt mogelijk moet zijn
beperkt moet worden
volledig gestopt moet worden
- c Vindt u dat de toestroom van werknemers afkomstig uit landen van de Europese Gemeenschap:
onbeperkt mogelijk moet zijn
beperkt moet worden
volledig gestopt moet worden
- d Vindt u dat de toestroom van werknemers afkomstig uit landen buiten de Europese Gemeenschap:
onbeperkt mogelijk moet zijn
beperkt moet worden
volledig gestopt moet worden
- e De overheid zou slechts bij hoge uitzondering een verblijfsvergunning voor buitenlanders moeten weigeren
- f Ik ben bereid om financiële offers te brengen om de asielstroom te bekostigen
- helemaal mee eens
mee eens
niet mee eens maar ook niet mee oneens
niet eens
helemaal niet eens
nooit over nagedacht

Appendix 5: anti-democratische denkbeelden

Ik ga u nu een aantal dingen noemen. Vindt u dat iedereen in ons land vrij moet zijn om te doen wat ik zo meteen ga noemen of vindt u dat die vrijheid moet worden ingeperkt?

- a in het openbaar te zeggen wat men wil
- b in het openbaar te schrijven wat men wil
- c voor of tegen iets te demonstreren
- d openlijk kritiek te leveren op het koningshuis
- e militaire dienst te weigeren
- f gebouwen bezetten (bv. scholen, bedrijven of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zeten

iedereen moet daarin vrij zijn
vrijheid moet worden ingeperkt

Vindt u dat revolutionairen vrij moeten zijn of moet die vrijheid worden ingeperkt:

- g om in het openbaar te schrijven wat men wil
- h om in het openbaar te zeggen wat men wil
- i om voor of tegen iets te demonstreren

iedereen moet daarin vrij zijn
vrijheid moet worden ingeperkt

Anti-parlementaire denkbeelden

- 1 Het parlement moet afgeschaft worden want het lost toch geen enkel probleem op
- 2 Alleen een sterke leider kan de problemen van ons land oplossen

helemaal mee eens
mee eens
niet mee eens maar ook niet mee oneens
niet eens
helemaal niet eens
nooit over nagedacht

Literatuur

- Adorno, Th., E. Frenkel-Brunswik, D. Levinson, R. Nevitt Sanford (1950/1982), *The Authoritarian Personality*. New York/London: Norton and Company.
- Arendt, H. (1951), *The origins of totalitarianism*. London: Brace and Harcourt.
- Baars, J. en P. Scheepers (1993), 'Theoretical and methodological foundations of 'The Authoritarian Personality''. *Journal for the History of the Behavioral Sciences*, 29/4, p. 345-353.
- Bendix, R. (1952), 'Social stratification and political power'. *American Political Science Review*, 46/3, p. 357-375.
- Billiet, J., A. Carton, R. Huys (1990), *Onbekend of onbemind, een sociologisch onderzoek naar de houding van Belgen tegenover migranten*. K.U. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- Billiet, J., M. Swyngedouw, A. Carton (1992), *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem, de kiezer zelf aan het woord*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek.
- Billiet, J., R. Eisinga, P. Scheepers (1992), 'Etnocentrisme in de Lage Landen, opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen'. *Sociologische Gids*, 38, 5/6, 300-323.
- Billiet, J., H. de Witte (1995), Attitudinal dispositions to vote right wing: the case of 'Vlaams Blok'. *European Journal for Political Research* (in press).
- Billig, M. (1978), *Fascists, a social psychological view of the National Front*. London: Harcourt Brace Jovanovich Limited.
- Bogardus, E.S. (1925), 'Measuring social distance'. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.
- Bogardus, E.S. (1968), 'Comparing social distance in Ethiopia, South Africa and the United States'. *Sociology and Social Research*, 52, 149-156.
- Burnham, W.D. (1972), 'Political immunization and political confessionism, The United States and Weimar Germany'. *Journal of Interdisciplinary History*, 3, 1-30.
- Buijs, F.J., J. van Donselaar (1994), *Extreem-rechts: aanhang, geweld en onderzoek*. Leiden: LISWO.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1994), *Nederland Kiezers Onderzoek, vragenlijst*.
- Childers, Th. (1983), *The Nazi voter, the social foundations of fascism in Germany, 1919-1933*. Chapel Hill/London: The University of North Carolina Press.
- Dekker, P., P. Ester (1993), *Social and political attitudes in Dutch society*. Rijswijk: Social and Cultural Planning Office.
- De Witte, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid; een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid.
- De Witte, H. (1992), 'Racisten of apatici? Een empirische analyse van politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag'. In: Desle, E., A. Martens (eds.), *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel: VUB Press.
- De Witte, H., J. Billiet, P. Scheepers (1994), 'Hoe zwart is Vlaanderen, uiterst rechtse denkbeelden in Vlaanderen, een exploratieve studie'. *Res Publica*, 1, 85-102.
- De Witte, H. (1994), 'Schijn bedriegt: over de betekenis en de strategie van het Vlaams Blok'. *De gids op maatschappelijk gebied*, 85, 3, 243-268.
- Donselaar, J. van, C. van Praag (1983), *Stemmen op de Centruumpartij, de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen.
- Donselaar, J. van (1991), *Fout na de oorlog, fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Eisinga, R. en P. Scheepers (1989), *Etnocentrisme in Nederland, theoretisch en empirische modellen*. Nijmegen: I.T.S..
- Elbers, F., M. Fennema (1993), *Racistische partijen in West-Europa*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde/Nederlands Centrum voor Politieke Vorming.
- Falter, J.W. (1981), 'Radicalization of the middle class or mobilization of the unpolitical? The theories of Seymour M. Lipset and Reinhard Bendix on the electoral support of the NSDAP in the light of recent research'. *Social Science Information, Theory and Methods*, 20/2, 389-430.

- Falter, J.W., S. Schumann (1988), 'Affinity towards right-wing extremism in Western Europe'. *West European Politics*, 11/2, 96-118.
- Falter, J.W. (1991), *Hitler's waehler*. Muenchen: Verlag C.H. Beck.
- Felling, A., J. Peters, P. Scheepers (1986), *Theoretische modellen ter verklaring van etnocentrisme*. Nijmegen: I.T.S..
- Felling, A., J. Peters, O. Schreuder (1986), *Religion in Dutch society, documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1979*. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Felling, A., J. Peters, O. Schreuder (1987), *Religion in Dutch society, documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985*. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Eisinga, R., A. Felling, J. Peters, P. Scheepers, O. Schreuder (1992), *Religion in Dutch society, documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985*. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Fromm, E. (1929/1983), *Arbeiter und Angestellten am Vorabend des Dritten Reiches*. Muenchen: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Fromm, E. (1932), 'Ueber Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie'. *Zeitschrift fuer Sozialforschung*, 1, 28-54.
- Fromm, E. (1941/1986), *De angst voor vrijheid, de vlucht in autoritairisme, destructivisme, conformisme*. Utrecht: Erven J. Bijleveld.
- Gabennesch, H. (1972), 'Authoritarianism as world view'. *American Journal of Sociology*, 77/3, 857-875.
- Gysels, H. (1992), *Het Vlaams Blok*. Leuven: Uitgeverij Kritak.
- Hagendoorn, L., J. Janssens (1983), *Rechtsomkeer, rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Ambo.
- Holsteijn, J. van (1990), 'En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten', *Socialisme en Democratie*, 47, 158-161.
- Holsteijn, J. van, C. Mudde (1992), Voorzichtig omspringen met het begrip rechtsextremisme. *Namens*, 7, 4, 19-23.
- Holsteijn, J. van (1994), *De woord is aan de kiezer, een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen*. Leiden: dissertatie.
- Hond, M. de (1983), *De opkomst van de Centrum Partij, een onderzoek onder de aanhang van de Centrum Partij in het najaar van 1983*. Amsterdam: Interview.
- Husbands, Ch. (1984), 'When the bubble burst: transient and persistent National Front supporters 1974-1979'. *British Journal of Political Science*, 14/2, 249-260.
- Husbands, Ch. (1991), 'The support for the Front National, analyses and findings'. *Ethnic and Racial Studies*, 14/3, 382-416.
- Ignazi, P. (1992), 'The silent counter revolution'. *European Journal of Political Research*, 22/3, 3-34.
- Kater, M. (1983), *The Nazi Party, a social profile of members and leaders 1919-1945*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press.
- Klaer, K.H., M. Ristau, B. Schoppe, M. Stadelmaier (1989a), *Die Waehler der extremen Rechten I: Weder verharmlosen noch daemonisieren*. Bonn: Demokratische Gemeinde - Vorwaerts Verlag.
- Klaer, K.H., M. Ristau, B. Schoppe, M. Stadelmaier (1989b), *Die Waehler der extremen Rechten II: Die neue Rechte, die Maennerparteien*. Bonn: Demokratische Gemeinde - Vorwaerts Verlag.
- Klaer, K.H., M. Ristau, B. Schoppe, M. Stadelmaier (1989c), *Die Waehler der extremen Rechten III: Sozialstruktur und Einstellungen von Waehlern rechtsextremer Parteien*. Bonn: Demokratische Gemeinde - Vorwaerts Verlag.
- Kleinpenning, G. (1993), *Structure and content of racist beliefs*. Utrecht: ISOR.
- Kornhauser, W. (1960), *The politics of mass society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lipset, S.M. (1960/1981), *Political man*. New Jersey: Doubleday and Co..
- Loch, D. (1991), *Der schnelle Aufstieg des Front National, Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*. Muenchen: Tuduv-Verlagsgesellschaft.
- Maolain, C.O. (1987), *The radical right, a world directory, a Keesing's reference*

publication. Essex: Longman.

- Meloën, J.D. (1983), *De autoritaire reactie in tijden van welvaart en crisis*. Amsterdam: dissertatie.
- Meloën, J.D., G. van der Linden, H. De Witte (1992), Authoritarianism and political racism in Belgian Flanders: a test of the theories of Adorno et al., Lederer and Altemeyer. In: *Proceedings RCPE Conference*, Warsaw.
- Middendorp, C. (1978), *Progressiveness and conservatism*. Berlin/New York: Mouton Publishers.
- Middendorp, C. (1991), *Ideology in Dutch politics*. Assen/Maastricht: van Gorcum.
- Mitra, S. (1988), 'The National Front in France, a single-issue movement?'. *West European Politics*, 11/2, 47-64.
- Pieterse, H., P. Scheepers, J. van der Ven (1991), 'Religious beliefs and ethnocentrism, a comparison between the Dutch and white church-going South Africans'. *Journal of Empirical Theology*, 4, 2, 64-85.
- Scheepers, P., A. Felling, J. Peters (1989a), 'Etnocentrisme in Nederland, theoretische bijdragen empirisch getoetst', *Sociologische Gids*, 36, 1, 31-47.
- Scheepers, P., A. Felling, J. Peters (1989b), 'Ethnocentrism in the Netherlands, a typological analysis'. *Ethnic and Racial Studies*, 21, 3, 289-308.
- Scheepers, P., A. Felling, J. Peters (1990), 'Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: a theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested'. *European Sociological Review*, 6/1, 15-29.
- Scheepers, P., A. Felling, J. Peters (1992a), 'Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: update of a classic theme and an empirical test'. *Politics and the Individual*, 2/1, 43-60.
- Scheepers, P., R. Eisinga, L. van Snippenburg (1992b), 'Working class authoritarianism, evaluation of a research tradition and an empirical test'. *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 28/2, 103-126.
- Scheepers, P., R. Eisinga, J. Lammers (1993), 'Het electoraat van de Centrum Partij/ Centrum Democraten in de periode 1982-1992, een toets van twee theorieën'. *Mens en Maatschappij*, 4, 362-385.
- Scheepers, P., R. Eisinga, L. Linssen (1994), 'Etnocentrisme in Nederland, veranderingen bij kansarme categorieën'. *Sociologische Gids*, 41, 3, 185-201.
- Scheepers, P., R. Eisinga, J. Lammers (1994), 'Het electoraat van extreem-rechts in Nederland, contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief'. In: Voerman, G. (ed.), *Jaarboek van Politieke Partijen 1993*. Groningen: Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen, 93-121.
- Scheepers, P., J. Billiet, H. De Witte (1994), '*Het electoraat van het Vlaams Blok*'. Paper voor de studiedag van de Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie, Amsterdam.
- Scheuch, E., H.D. Klingemann (1967), 'Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften'. *Hamburger Jahrbuch fuer Wirtschaft-, und Gesellschaftspolitik*. Tübingen: uitgever onbekend.
- Schmeets, H., A. Elkink (1994), 'Welke problemen zijn nu eigenlijk urgent?'. In: *Index, feiten en cijfers over onze samenleving*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- SINUS (1981), *Wir sollten wieder einen Fuehrer haben. Die SINUS-Studie ueber rechtsextremistischen Einstellungen bei den Deutschen*. Hamburg: Rowohlt.
- Sociaal Cultureel Planbureau (1992), *Sociaal Cultureel Rapport 1992*. Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Sociaal Cultureel Planbureau (1994), *Sociaal Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Stöss, R. (1989), *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik, Entwicklungen, Ursachen, Gegenmassnahmen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Stöss, R. (1990), *Die Republikaner, woher sie kommen, was sie wollen, wer sie waehlt, was zu tun ist*. Koeln: Bund Verlag GmbH.
- Swyngedouw, M., J. Billiet, A. Carton (1992), *Van waar komen ze, wie zijn ze?, stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek.

Verberk, G., P. Scheepers, A. Felling (1994), 'Een methodologische vergelijking: de Likert-, en de sematische differentiaal meettechniek toegepast op etnocentrische attitudes'. *Kwantitatieve Methoden*, 15, 47, 67-88.

Vollebergh, W. (1991), *The limits of tolerance*. Utrecht: proefschrift.